

36. Отчет о деятельности Херсонской уездной земской управы за 1896 год. Смета и раскладки на 1898 год. – Херсон, 1897. – С. 65.
37. Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / под ред. С. И. Бобылевой. – Днепропетровск, 1999. – С. 55–56.
38. Полное собрание Законов Российской империи. Собрание первое. – Т. 26. № 19372. – С. 115–128;
39. Северный архив. – 1824. – Апрель № 8. – С. 66.
40. Струков Д. И. О состоянии сельского хозяйства в Южной России // Журнал Министерства государственного имущества. – 1854. Часть 52. – № 7; 1855. – Часть 56. – № 3.
41. Downs R. M., D. Stea. Maps in Minds. Reflections on Cognitive Mapping. – New York, 1977.
42. Erikson E. Insight and Responsibility / E. Erikson. – N.Y., 1964.
43. Hedman J. Gammalsvenskby. The true story of the Swedish settlement in Ukraine / J. Hedman. – Stockholm, 2005. – P. 33–38.
44. Robert Redfield. Режим доступа : <http://cstaip.virtbo.ru/info/study/cjgnitanthropdogy/kartina.htm>
45. Turner F. I. The Frontier in American history / F. I. Turner. – New York, 1920.

Надійшла до редколегії 04.11.10

УДК 94 (477) – 54.62 «1763/1782»

Н. В. Венгер

Дніпропетровський національний університет імені О. Гончара

**«НІМЕЦЬКЕ ПИТАННЯ» В ОЦІНЦІ І. С. АКСАКОВА
ТА Ю. Ф. САМАРИНА: ДІАЛОГ З РОСІЙСЬКИМ
СУСПІЛЬСТВОМ У ДЕСЯТИЛІТТЯ
«ВЕЛИКИХ РЕФОРМ» (1860–1870 роки)**

Проаналізовано погляди відомих публіцистів і громадських діячів Ю. Ф. Самаріна й І. С. Аксакова з остзейської проблеми, визначено вплив їх позицій на розвиток «німецького питання» в Росії другої половини XIX століття.

Ключові слова: російський націоналізм, остзейське питання, німецьке питання, реформа 1871 р., Юрій Федорович Самарін, Іван Сергійович Аксаков, колонізація.

Проанализированы взгляды известных публицистов и общественных деятелей Ю. Ф. Самарина и И. С. Аксакова по остзейскому вопросу, определено влияние их позиции на развитие «немецкого вопроса» в России второй половины XIX века.

Ключевые слова: российский национализм, остзейский вопрос, немецкий вопрос, реформа 1871 г., Юрий Федорович Самарин, Иван Сергеевич Аксаков, колонизация.

The views of famous publicists as J. F. Samarin and I. S. Aksakov about ostzeiski problem are analyzed. The influence of their position on development of «a German question» in Russia at the second half of XIX century is determined.

Key words: the Russian nationalism, ostzeiski question, a German question, reform of 1871, Jury Fedorovich Samarin, Ivan Sergeevich Aksakov, colonization.

Im Artikel werden die Ansichten der bekannten Publizisten und Persönlichkeiten des öffentlichen Lebens, Ju. F. Samarin und I. S. Aksakov, über die „deutschbaltische Frage“ und die Auswirkungen ihrer Haltung auf die Entwicklung der „deutschen Frage“ in Russland der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts analysiert.

Schlagwörter: russischer Nationalismus, Deutschbaltische Frage, Reform von 1871, Jurij Fedorovič Samarin, Ivan Sergeevič Aksakov, Kolonisation.

Обґрунтування теми, історіографія. Дослідники, які вивчають проблеми колонізації, неминуче звертаються до аналізу реформи ліквідації колоністського статусу 1871 рр. як до найважливішої віхи в історії російської національної політики. І хоча в оцінці реформ і їх змісту окремі напрями історіографії істотно, інколи кардинально, розходяться [24; 36; 37], а ці закони вельми рідко згадуються серед інших реформ Олександра II, ні у кого з сучасних дослідників не викликає сумніву доленосність тих соціальних змін, а також той факт, що їх слід розглядати як продовження глобальних перетворень, які були здійснені в імперії в середині XIX ст. Суть реформи 1871 р., її характер і соціальні завдання неможливо зрозуміти без урахування дискусії, яка склалася в ті роки в Росії навколо питань про важливість формування єдиної російської нації, роль околиць і проблеми окремих етнічних груп імперії. Незважаючи на те, що значущість пошуку шляхів рішення названих тем цілком усвідомлювалась суспільством, учасники дискусії (демократи, ліберали, консерватори, влада, самі колоністи), проголошуючи свої ідеї, далеко не завжди «чули» один одного, і, будучи категоричними у відстоюванні своєї позиції, рідко проявляли прагнення до консенсусу. Не виключаючи важливості колоністської проблематики в громадській думці дореформеної і пореформеної Росії, зазначимо, що в комплексі національних проблем

досліджуваного періоду вона займала не найважливіше місце. На початку 1860-х рр. гострішою й більш дискусійною була так звана остзейська проблема. Спричинивши певний резонанс у суспільстві, вона не лише вплинула на формування суспільних настроїв навколо колоністів – представників окремих етнічних груп, але й підготувала підґрунтя для розвитку «німецького питання» в Росії у цілому [28; 29]. Одними з ключових фігур в обговоренні остзейської проблеми були Ю. Ф. Самарін (1819–1876) та І. С. Аксаков (1823–1886) – публіцисти та громадські діячі.

Вивчення творчої спадщини авторів, представлених вище, останнім часом переживає певний історіографічний ренесанс. Особливий інтерес проблема викликає у сучасних, переважно прибалтійських і російських авторів, істориків, політиків і релігійних діячів, які прагнуть переосмислити та представити власну інтерпретацію діяльності мислителів, застосовуючи результати своїх досліджень для вирішення проблем наукового і політичного контексту [21; 22; 25; 33; 35].

Мета цієї публікації полягає у вивченні позиції І. С. Аксакова і Ю. Ф. Самаріна стосовно «остзейської проблеми» і визначенні впливу їх публікацій на формування громадської думки в Росії навколо цього та суміжних питань. Безперечним пріоритетом при інтерпретації заявленої проблеми є аналіз питання через призму проблематики колонізації та історії «німецького питання».

Джерела. Публіцистична спадщина Ю. Ф. Самаріна та І. С. Аксакова – це використання їх слов'янофільських переконань для вирішення конкретних практичних потреб російського життя, що виникли в умовах дореформених та пореформених дискусій в імперії, які впливали не лише на суспільну свідомість, але й на практичну політику.

Ю. Ф. Самарін проявив себе у 1840–1870-ті рр., в першу чергу в службовій діяльності, а його публіцистична спадщина, хоча й досить значна, виявилася певною мірою периферійною стосовно діяльності І. С. Аксакова, і набула звучання та популярності завдяки останньому. Ю. Ф. Самарін був причетний до вирішення національних проблем з 1846 р., коли, ставши чиновником особливих доручень при Міністерстві внутрішніх справ, він виїхав до Риги у складі ревізійної комісії [32]. Оцінці внутрішньополітичної ситуації на Прибалтійській околиці імперії присвячені його дослідження «Ризькі листи» (1848), «Околиці Росії: Російське Балтійське помор'я (1868–1876)».

У названих працях Самарін передбачив появу «остзейського питання» як найважливішої дискусійної теми публіцистики подальших десятиліть. Після виходу першої публікації Самарін, що відчув на собі переслідування з боку влади, надовго перестав публічно вислов-

люватися з проблеми. Проте через півтора десятиліття він повернувся до теми, яка в його пізнішому дослідженні була розкрита з більшою повнотою. Метою Самаріна було вплинути на те, щоб «три губернії, в цей час роз'єднані з Росією, [такі] що прагнуть до ще більшого відокремлення з нею, переконалися, нарешті, що вони складають не передове зміцнення Німеччини, як вони охоче себе величають, а західну, приморську околицю Росії, і тому визнали б себе цілком, беззастережно і назавжди пов'язаними нині та у майбутньому з долею останньої» [19, с. 12–14].

І. Аксаков високо оцінював «Околиці Росії», практичну важливість дослідження як «єдиного надійного керівництва до пізнання прибалтійських порядків» [17, с. 137]. Він вважав, що, незважаючи на те, що робота була присвячена Балтійській околиці, «вона виражає глибоко усвідомлену автором необхідність подібного ж викриття російської державної політики і на інших околицях. Самарін сподівався, що якщо він сам не зуміє виконати це завдання, то приклад його може спонукати інших на таку ж роботу» [17, с. 158]. Таким чином, Аксаков вважав позицію Самаріна близькою до своєї і був переконаний, що національна політика російської держави стосовно окремих етнічних груп потребує корекції.

Аксаков не обмежувався лише рекламними зауваженнями стосовно праць Самаріна, а демонстрував вельми самостійну позицію щодо проблеми міжетнічних стосунків. Незважаючи на те, що його погляди ніколи не були представлені з вичерпною повнотою, вони все ж прочитуються у вигляді імпліцитно сформульованої теорії у його численних статтях. Перші роботи Аксакова, присвячені дослідженню становища прибалтійських губерній, були надруковані в 1862 р. («Як розуміє Остзейський німець ідеал Росії») [7]. У березні 1867 р. у газеті «Москва» (№ 56–57) надруковані передові статті, де здійснювався аналіз релігійних конфліктів Остзейського краю. Тут саме піддавалася критиці практика поширеного там викупного права, а також політика російського уряду в цілому. Публіцист стверджував, що, підтримуючи німецьких поміщиків у Прибалтиці, влада сприяла онімечуванню цього краю. Обговорення питання було продовжене в передових статтях «Москви» за 1867 р. (№ 62–64) [13].

Розгорнутою рецензією на перший випуск «Околиць Росії» («Російське балтійське Помор'я у теперішній час») стала стаття Аксакова, надрукована в газеті «Москва» 10 вересня 1868 року [15]. Він неодноразово повертався до «остзейського питання» і до книги Самаріна в публікаціях від 8 та 15 жовтня 1868 р. («Москва» № 148, 154). Проблема прибалтійських губерній ставала темою його статей аж

до 1885 р. Останньою з них була публікація «Ще раз про «Околиці» Ю.Ф. Самаріна», датована вереснем 1885 р. [6].

Комплексне зіставлення публікацій Самаріна і Аксакова, присвячених вивченню «остзейської проблеми», дозволяє представити її як сукупність трьох головних сюжетів: 1) питання про згубність збереження тих привілеїв німецької знаті, які не відповідають змісту російського законодавства і завданням російської держави; 2) необхідність реформування і правової уніфікації Остзейського краю; 3) германізація краю та її небезпека у ракурсі перспектив формування і посилення впливу російської нації в умовах сучасної тим подіям геополітичної ситуації; 4) зв'язок внутрішньої політики російської держави стосовно остзейсько-польського вузла з моніторингом інших етносів. Перш ніж перейти до аналізу позиції публіцистів, зупинимося на обставинах формування тієї системи, яка склалася на території, названої ними «німецькою балтійською колонією», населеною «німецькими прибульцями» [4, с. 97].

Витоки остзейської проблеми. Особливості правового становища німецького населення Західного краю, які частіше всього піддавалися критиці з боку І. Аксакова та Ю. Самаріна, були закладені Ніштатським та Абовським трактатами, підписаними зі Швецією в 1721, 1743 рр., відповідно до яких Швеція втрачала Балтійське Помор'я [30, с. 456–465]. Однією з умов цих договорів було обмеження можливості зміни змісту угод без загальної домовленості (як коментував ці договори Самарін, «Ніштатський договір зв'язав нас по руках і ногах») [19].

Ще до початку XVIII століття в Естонії, що знаходилася у володінні Швеції, існувала система привілеїв німецького дворянства. Тоді були складені особливі привілейовані дворянські списки (матрикули), куди були занесені найшановніші дворянські родини: у Ліфляндії – 172, Естляндії – 127, на острові Езель – 25. Приєднавши нові території, Петро I підтвердив раніше прийняті привілеї станів Ліфляндії і Естляндії, а також їх право користування Любекським правом у містах*. Договір, укладений між Росією і Прибалтійським

*Любекське право – одна з систем феодального міського права Північної Європи, Північної Німеччини та Польщі на зразок з гамбургським, кульмським, магдебургським правом. Міста мали право виготовляти свою монету, вести торгівлю, будувати могутні стіни навколо міст, молотити зерно, ловити рибу, улаштовувати ярмарки, приймати деякі закони самостійно, визначати кордони міст. Любекське право передбачало керування містом через магістрат.

краєм після закінчення Північної війни у 1721 р., вказував на особливий статус краю і збереження режиму з його привілеями, раніше наданими Естляндії Швецією. Петро I повелів заснувати Ризьку та Ревельську губернії. На чолі їх були поставлені губернатори з наближених царського двору, а їх заступниками і сановниками в апараті губернатора, як правило, були прибалтійські дворяни. Останні в своїй адміністративній діяльності перш за все прагнули дотримуватися інтересів і привілеїв місцевого рицарства, і зазвичай укази царського уряду набували сили в Прибалтійських губерніях лише у тому випадку, якщо вони відповідали місцевим правовим нормам і інтересам німецько-прибалтійських дворян. Спроби російського уряду втрутитися в діяльність місцевих німецьких властей, як правило, не приносили результатів [31, с. 538].

Офіційною мовою Прибалтійського краю була визнана німецька. Нею велося листування губернських установ з колегами. Винятком були лише папери, отримані з російських канцелярій. Крім того, в адміністративний апарат краю підбиралися чиновники з німців. Таким чином, виходило, що вся вертикаль управління, аж до самих вищих інстанцій, була віддана чиновникам німецької національності. Це, безперечно, сприяло збереженню остзейської автономії [28, с. 191].

На території губерній, окрім німців, естонців та литовців, проживала невелика кількість російського населення. За свідченням Самаріна, все російське купецтво складало лише один голос в органах місцевого самоврядування; «міщани ж і ремісники греко-російського сповідання не зараховувались навіть до малої гільдії і не приймалися до цехів», що позбавляло їх багатьох можливостей [29]. Росіяни платили податі, виконували міські повинності, а доходами міста розпоряджались німці.

Обгрутовуючи причину появи «Околиць Росії», Самарін констатує: «Систематичне пригноблення росіян німцями, щогодинна образа російської народності – ось що тепер хвилює мою кров. Німці нас перемогли. І після цього ми повторюємо в своїх підручниках: остзейський край завойований, остзейський край приєднаний до Росії». «Мені здається, – продовжував Самарін, – Росія приєднана до остзейського краю і поступово завойовується остзейцями» [19].

Слід зазначити, що радикальна позиція Самаріна і Аксакова збігалася з переконаннями М. Н. Каткова та його видання «Московські відомості». Подібно Каткову, Аксаков розглядав остзейське питання як частину ширшої проблеми про державу і національність, перспективи формування єдиної російської нації, безпеку держави, до-

сконалість її соціально-правової системи [26]. Незважаючи на той факт, що у подальшому переконання цих не лише публіцистів, але й громадських діячів стануть ідеологічною основою практичної національної політики, в 1860-ті рр. їх позиція не була підтримана ні владою, ні імператором Олександром II. У той же час в умовах «Олександрівської відлиги» публіцисти мали можливість висловлюватись досить відкрито. Роки правління Олександра II були періодом великих надій і активної суспільної діяльності. У країні змінився загальний інтелектуальний клімат, відбувалася справжня революція в суспільній свідомості, а в настроях влади з'явилась особлива тональність: влада інколи зверталась до суспільства за сприянням [33.1]. Найважливішим проявом цих змін було переконання, що громадськість повинна висловлювати свою думку про державні проблеми, а суспільна думка повинна впливати на напрям реформаційної діяльності уряду. Центр дискусій перемістився безпосередньо на актуальні, політичні і суспільні проблеми [25, с. 529]. Великий інтерес викликали національні проблеми, які, з одного боку, збуджували сплеск російського шовінізму, а, з іншого – активізували ліберальні і демократичні сили імперії.

«Великі реформи» і проблема реформування західних околиць. Аксаков і Самарін з темпераментом діячів підтримували «великі реформи», що здійснювались в Росії. Самарін брав активну участь у роботі підготовчих комісій. Надалі він був одним з організаторів і лідерів земського руху, а в 1864 р. сприяв проведенню земельної реформи в Польщі [32].

Виступаючи проти законодавчої автономії Остзейських губерній, Аксаков наполягав на важливості поширення російських реформ на західні території. Він був переконаний, що не лише історична, але й соціальна ситуація в країні змінилися докорінно. Якщо за часів Петра I єдиними «цивільними [або маючими цивільні права] елементами» Прибалтійського краю були дворянство і населення міст, то після реформи 1819 р., коли селянство було звільнене (не отримавши при цьому землі) від кріпацтва, виникла реальна необхідність змін у становищі цього стану [15, с. 166]. Переконаючи своїх опонентів і читачів, Аксаков писав: «Якщо річка змінила русло, безглуздо було б триматися старого розташування гребель і мостів» [15, с. 165].

Закликаючи до законодавчих змін, у пошуках аргументів Аксаков звертається до історичного минулого імперії, коли відбувалося формування правових засад стосунків між Росією та її Прибалтійськими губерніями. Він повідомляє, що перші спроби законодавчої уніфі-

кації були здійснені ще Катериною II, яка у відповідь на докори остзейців про наступ на їх права відповідала: «Я – імператриця Всеросійська, а не герцогиня курляндська» [4, с. 90]. У 1785 р. імператриця ввела у краї «Городове укладення», яке незабаром було скасоване Павлом I. Самарін з жалем пише: «Якби політика Катерини зміцнилася, новітня балтійська політика не побачила б світ» [1, с. 107]. Проте, продовжує Самарін, спадкоємець імператриці обернув все на старий лад, «додавши своїм діям характер відновлення порушеного права» [1, с. 107]. По мірі того, як влада все більше йшла на поступки, протидія з боку німецьких колоній ставала все сміливішою і ширшою» [1, с. 107].

У 1845 р. центральною російською владою було складено «Зведення місцевих остзейських законів». Його не було сприйнято остзейської знаттю навіть незважаючи на те, що влада і Державна Рада (Государственный Совет), а також Комітет Міністрів неодноразово звертали увагу ландтагів на необхідність слідування узаконенням [18, с. 40].

Початок 1870-х рр. Самарін називає часом «наймалодушніших поступок протестантизму, здійснених частково через фальшивий лібералізм, частково через боягузтво варварів» [6, с. 60]. Розцінюючи політику Росії як капітуляційну, використовуючи всю силу властивого йому сарказму, Аксаков пише, що з часів Катерини ставлення до остзейців змінилося, і нині «щасливий імператор всеросійський тому, що сини Ліфляндії, Естляндії і Курляндії шанують у ньому свого герцога, який зберігає їх права та привілеї» [4, с. 90]. І далі: «Чи не прокинуться обурені тіла Петра та Катерини і чи не зажадають вони звіту за їх легковажно розбещену нащадками спадщину» [4, с. 96].

Публіцисти доводять, що німецьке дворянство знаходиться в автономному положенні не лише до російського центру, але й стосовно місцевих етнічних груп, включаючи російське населення [4, с. 96]. Самарін простежує, як, оселившись серед «непоступливих форм німецької середньовічної громадянськості, росіяни зайняли в містах другорядні місця [4, с. 97]. Ті перші росіяни, які з'явилися в Остзейському краї ще за часів Олексія Михайловича, міркує Аксаков, були колоністами, а тому їх безправне становище два століття назад було зрозумілим. Проте після того, як Росія відвоювала Ліфляндію та Естляндію, які стали частиною Російської імперії – країни з домінуючим російським населенням, Самарін вважав таке ставлення до росіян несправедливим.

1860-ті рр. – період, коли влада готувала і обговорювала реформи, спрямовані на уніфікацію положення інших соціальних і етнічних груп у державі [27, с. 268–297]. Підтримуючи діяльність спеціальних підготовчих комісій, Аксаков закликає до поширення принципу уніфікації і на західній околиці. Публіцист також переконаний у важливості для того регіону судової реформи, що забезпечить рівність всіх станів. Він указував на необхідність запровадження у краю можливості земельного «викупу для селян, подібної російській, системи світових і земських установ на початках всестанового» [14, с. 16].

Закликаючи до реформування краю, Аксаков спирається на «принцип національності», або «право домінуючої національності». Він пояснює, що німецького населення Прибалтійського краю це правило не стосується [2, с. 34]. Його головний аргумент полягає у тому, що німці – народність прийшла, і 200 000 німців складає лише 10 % населення у той час, як латиші та ести нараховують 90 % місцевих жителів [2, с. 30].

Як вважав Самарін, практика балтійської протидії російському уряду за довгі роки була теоретично осмислена і навіть склалася в певну тактику, апробовану на прикладі латишів і естів. Вона полягає у тому, щоб «відокремити від маси простолюддя і притягнути до [німецького дворянства] себе верхній шар іноетнічного селянства, онімечити його за допомогою початкової шкільної освіти, а потім підкріпити німецьке суспільство цими свіжими силами, запозиченими з лав народу. Це [відкриває для остзейців] шлях до селянської поземельної власності» [1, с. 109]. Це позбавляє місцеве населення надії на будь-які реформи, а німецька народність «завдяки насильству, насильницькому онімечуванню досягає могутності німецької національності» [2, с. 30]. Ця народність, попереджує Аксаков, з кожним днем захоплює все більше політичної сили, формуючи з німців «політичну національність» [1, с. 102].

Підсумовуючи свої міркування про виняткове становище німецького населення Прибалтійського краю, Аксаков називає німців «паразитами і чужедьдю», які розвивають племінний іноетнічний патріотизм і сепаратистські настрої на околицях [15, с. 63]; він закликає протистояти «німецькій стихії в краю».

Полеміка в російській і європейській публіцистиці. Заклики, що пролунали відкрито у російській публіцистиці, отримали не лише загальноімперський, але й міжнародний резонанс. Спостерігаючи за європейськими виданнями, Аксаков повідомляв: «Майже щодня в більшій частині пруських газет розміщуються статті, які проповіду-

ють про хрестовий похід на Росію через братів-німців, тобто через німецьку колонію в 180 тис. осіб, які пригноблюють 1 600 000 осіб ненімецького населення» [15, с. 63–64]. Це була справжня кампанія, в рамках якої видання і автори, які співчували остзейцям, намагалися блокувати навіть думки про можливість реформування краю, скаржилися на гоніння, «невдячність російської інтелігенції, всім зобов'язаній інтелігенції німецькій» [9, с. 306]. «На наших очах, – уточнював Аксаков, – здійснюється цікаве, важливе явище. Російські німці апелюють до матері-Німеччини і мати-Німеччина заступається за свою утробу в Росії» [9, с. 306]. Внутрішня суперечка, таким чином, за переконанням Аксакова, переноситься на загальноєвропейську арену і стає загальнонімецькою справою [9, с. 306].

Єдність в оцінках ситуації навколо Остзейського краю проявили такі видання як «Allgemeine Zeitung», «Neue Presse», «National Zeitung», «Monde», «Opinion Nationale». Об'єктивною причиною появи подібних публікацій на шпальтах цих газет, окрім прояву імперських настроїв, характерних для Німеччини та інших європейських держав того періоду, було побоювання повторення польського синдрому, а саме того, що «Росія обійдеться з німцями так само, як з поляками» [10, с. 44]. Наприклад, «Кенігсбергська газета» називала спроби реформування губерній як намагання поширити на ці території «російське ярмо» [15, с. 66].

Однією з головних тез, яка була присутня у численних публікаціях, полягала в тому, що росіяни не в змозі оцінити тієї найважливішої цивілізаторської місії, яку виконали представники німецького етносу в Росії: імперія завжди потребувала та буде відчувати необхідність припливу нових духовних сил, а отже, повинна знов звернутися до способу, який з таким успіхом постійно використовується з часів Петра Великого, – колонізації, запрошення з-за моря нових вчителів» [9, с. 306]. Особливо обурювали Аксакова-слов'янофіла висловлювання про те, що «Росія завжди жила чужим розумом і без нього обійтися не може» [9, с. 306]. Німецькі газети переконували, що «російська народність сама по собі – непродуктивна, потребує сторонньої допомоги і повинна змиритися, відкинувши патріотичну пихатість і ворожнечу проти німецького духовного переважаювання, поклоніння Німеччині, і знову відмовитися від самобутності» [9, с. 309]. Визначаючи значення Остзейського краю для розвитку імперії, газета «Baltische Monats Hrift» називала його «відкритими воротами для передачі культури і могутніх сил знання з Німеччини до Росії» [2, с. 32].

Саме у подібному тоні писали Е. Сиверс – остзейський поет, професор ризького політехнікуму, що виступив з низкою критичних статей у виданні «Baltische Monatschrift»; Ю. Еккарт – німецький письменник, автор роботи «Балтійська провінція Росії», уродженець Ліфляндії, що перебрався на службу до Гамбурга і отримав посаду німецького консула в Цюріху; Е. Каттнер – автор праці «Покликання Пруссії на сході»; К. Ширрен – син ліфляндського пастора, історик остзейських провінцій. Серед опонентів Аксакова особливе місце займали також В. фон Бокк – колишній віце-президент ліфляндського суду, Ф. Буте й інші прибалтійські німецькі політичні діячі і письменники [5, с. 83].

Проблема остзейських провінцій піднімалася також у стінах Сейму, де, наприклад, саксонський депутат Лібнехт призвав колег до прилюдного обговорення питання. Аксаков попереджав: «Це – ознака настроїв у німецькому суспільстві, якими не можна нехтувати» [10, с. 45].

До пропагандистської кампанії європейської преси приєдналися і деякі російські видання, включаючи газету Російської Імператорської Академії Наук «St. Peterburger Zeitung» (редактор – Мейєр) [2, с. 30]. Більше того, як вважав Аксаков, саме російські видання першими ініціювали дискусію, організували «дружний штурм на Росію німецької преси» [18, с. 35–40]. Настрої, подібні до поглядів Мейєра, пролунали також із сторінок таких видань як «Вісті», «Новий час», які, спираючись на польський досвід, виступали проти дій, запропонованих Аксаковим і Катковим, які оцінювались як насильство. Газети наполягали на необхідності «мирного, ненасильницького завоювання околиці за допомогою вільної дії російської думки, життя і розвитку внутрішніх сил» [16, с. 127]. Опоненти аксаківської позиції переконували: «Ненависть – найгірший порадник, ворожнеча засліплює. Ви не організуєте, а дезорганізуєте наші сили. Московський фанатизм лише псує справу і заважає нам її вести. Ми не хочемо насильницьких способів. Лише шляхом світу і власного розвитку можемо ми утримати наші околиці» [16, с. 125].

Аксаков також згадує про звіт одного з головних посадовців російського походження у Балтійському краї, який виступає проти того, аби «ширити чутки про ворожнечу німецького населення проти Росії», оскільки з точки зору уряду «німецька народність у балтійських губерніях поміщена в межах домашнього побуту» [1, с. 102]. У цих словах Аксаков бачить систему «ставлення до німецької стихії у краю».

З іншого боку, голоси Аксакова, Самаріна, Каткова також не були самотніми. Їх підтримували такі видання як «Санкт-Петербурзькі відомості», «Голос», «Сучасний літопис». Простежуючи полеміку, Аксаков зазначає, що насправді «боротьба відбувається не між урядами Росії і Німеччини, а між російським і німецьким суспільствами, не стільки про політичну, скільки про духовну перевагу в Росії початків іноземного або народного [читай, російського] духу» [9, с. 306]. Він певною мірою був правий, розглядаючи вищеописану кампанію як реакцію європейського націоналізму на очікуване можливе зовнішнє зміцнення Росії, яке оцінювалося в Європі як пробудження в росіянах народної самосвідомості, самобутності російської духовної творчої сили [9, с. 307]. Незважаючи на те, що після Кримської війни Російська імперія знаходилась не у кращому своєму стані, проте Європа, яка бачила потенції розвитку держави, сприймала майбутню реформовану Росію з побоюванням. Ось чому Аксаков слідом за Катковим переконував, як важливо піднімати в суспільстві питання про російську націю як один з елементів майбутнього посилення імперії.

Найголовнішою проблемою російського суспільства, як вважав Аксаков, була відсутність патріотизму. Майже в кожному представнику російської інтелігенції «сидить німець», тобто «непатріот»: «Нічого сердитися на Німеччину за те, що вона прагне діяти в своїх інтересах; нам треба зрозуміти свої власні інтереси» [9, с. 311]. Національність [нація], не озброєна самосвідомістю, – як стверджує Аксаков, – слабка і ненадійна. Вона не в змозі ані відстояти себе, ані зрозуміти власне призначення.

Обґрунтування необхідності російської єдності, консолідації російської нації. Оцінюючи політичну ситуацію не лише в краю, але й на інших околицях, Аксаков знаходить всюди «невсипущу працю германізації і денационалізації російського рубежу»: на південно-західних околицях – німецький військовий авангард, перехід міст і містечок до рук євреїв. У Північно-Західному краї – польська і латинська пропаганда; послаблення зв'язку народонаселення з Росією; втрата майже всіх завоювань російського духу» [13]. Німці, що перебувають на російській державній службі, просочуються в державний організм, «підливаючи німецьку воду в російське вино», при цьому «паралізуючи національні прагнення російського державного організму» [8, с. 70–76]. Він проголошує, що уродженці Балтійського краю, скоріше, мають заслуги перед Німеччиною, ніж перед Росією.

Не помічаючи проблему внутрішньої германізації, імперія створює сама для себе несприятливі зовнішні геополітичні умови: «Не врятувати зовнішньої державної цілісності там, де в презирстві внутрішня цілість народна» [15, с. 62–69]. Йому вторить Самарін: «Наше становище на околицях різниться зі становищем у середині Росії. Там знаходяться наготові ... сили нам ворожі, з тією лише метою вишколені, щоб обертати проти нас усяку нашу помилку і користуватися кожною втраченою нами хвилиною» [15, с. 67].

Подібно Каткову і Самаріну, Аксаков попереджає: «У разі війни з нашими сусідами наша околиця, переважно північно-західна, має виконувати важливу роль. Це вже давно визнано усіма стратегами: як західними, так і закордонними. Останні десять років наш західний рубіж посилювався з ворожого боку всілякими військовими укріпленнями» [13]. І далі: «Німці, особливо пруські, не перестають наповнювати Царство Польське. Йде терпляча, крок за кроком систематична, цілком німецька робота – «мирна, безупинна навала Німеччини на наші володіння» [13].

На думку Аксакова, процеси онімечування місцевого населення, які відбуваються на російських околицях, мають бути замінені русифікацією. У Російській імперії, продовжує публіцист, консолідація повинна відбуватися навколо російської національності, яка, поперше, «пред'являє свої права заради державної єдності на всьому просторі російської держави, в області державного управління; по-друге, вона пред'являє свої права стосовно російських жителів краю, які не зобов'язані визнавати над собою на російській державній території панування неросійської національності» [18, с. 36]. Суто слав'янофільські нотки, що прокинулися в ньому з новою силою, використовуються Аксаковим для додаткового обґрунтування своєї позиції: «Російська держава створена і стоїть лише Руссю, тобто російською народною стихією. Всі інші народності – лише приріст до її цілого державного організму» [15, с. 62]. Він підтримує позицію Самаріна, сформульовану в «Околицях»: чим вільнішим і вищим є підйом народного духу, тим могутнішою є сила зрощення околиць з центром, тим більше вона приваблює іноземні стихії [народи], що входять до складу держави» [15, с. 63].

Закликаючи до рішучих практичних дій, Аксаков і Самарін ніколи не викладали послідовної можливої програми русифікації Остзейського краю, проте аналіз їх спадщини дозволяє здійснити реконструкцію їх поглядів стосовно цього питання. Запропонована ними програма вимагала затвердити в Прибалтиці російські державні за-

сади, а саме: 1) запровадити управління за загальноросійським зразком; 2) ввести загальноімперське законодавство; 3) затвердити російську мову як державну; 4) урівняти в правах з німцями аборигенне населення краю і росіян; 5) здійснити земельну реформу, а саме: наділити селян землею за зразком реформи 1861 року; 6) ввести у школах російську мову з тим, аби підготувати у майбутньому обрусіння краю; 7) реформувати суд – ввести інститут присяжних і вибори місцевих суддів за російським зразком; 8) провести реформу міського управління; 9) підтримати православ'я [2; 6; 14].

Росіяни мають взяти на себе роль третейського судді у вирішенні міжнаціональних проблем: «Російська національність як державна в місцевості, населеній різними, один одному ворожими народностями, є нейтральним державним ґрунтом, на якому всі вони сходяться як один з одним, так і з Росією у цілому» [18, с. 36]. Аксаков виводить універсальну, на його думку, формулу подолання «міжплемінного антагонізму» німців, латишів, естонців і росіян у Прибалтійському краї: «Примирення цих ворогуючих народностей може відбутися лише на нейтральному ґрунті – їх загального підпорядкування єдиним російським державним засадам» [12, с. 154]. Роз'яснюючи суть цієї формули та наполягаючи на її правильності, він у 1885 р. повторює, що «єдиний справедливий спосіб урівноважити взаємні стосунки трьох або чотирьох народностей краю – це підпорядкувати їх загальному імперському праву, визнати для них обов'язковою спільну державну мову і державні закони, не торкаючись при цьому ані їх віри, ані народної індивідуальності» [6, с. 167].

Російську мову Аксаков розглядав як важливий засіб залучення місцевого населення до орбіти російської культури. Його мовна програма може бути пояснена такими словами: «Із збереженням за більшістю і за меншістю повної свободи своєї народності [народної традиції] у приватному і навіть суспільному житті, у літературі, у своїх школах, одночасно визнати російську мову державною, загальною для всіх народностей краю» [18, с. 37].

Кінцева мета уряду має бути спрямована на скасування привілейованої автономності остзейського дворянства, яка й закріплювала примусове щодо інших етнічних груп панування німецької стихії [6, с. 165].

Остзейське питання і особливості національної політики Російської імперії в цілому. Аксаков звертає увагу на те, що важко не побачити аналогію «польської і німецької справи». Схожість поведінки поляків у Західному краї і німців у Остзейському краї Російської

імперії впадає в очі, формуючи тим самим єдиний проблемний для Росії балтійсько-польський вузол. Його аргументи є такими. По-перше, «так само як у північно-західних губерніях поляки, в Балтійському помор'ї німці є прибульцями і не належать до титульної національності краю». По-друге, «і німці і поляки є господами у краю, де вони представляють значну меншість». По-третє, саме в їх руках «зосереджена поземельна власність, соціальні привілеї і всі засоби тиску на непольські і ненімецькі маси народу». По-четверте, в їх середовищі панує «прагнення...ополячити росіян і литовців, а в балтійських губерніях – онімечити латишів та естів». По-п'яте, вони використовують майже однакові засоби впливу: «релігію, школи, спокуси життєвих вигод, загрози, насильство, гоніння, приниження». По-шосте, «вищі класи, складені з людей чужої для цього краю національності, тобто з поляків та німців, – затуляли, а в Балтійському помор'ї продовжують затуляти маси сільського населення від верховної російської влади». І, нарешті, усьому, «у цих масах сільського населення глибоко вкорінена національна ворожнеча до своїх насильників – до польських панів і до німецьких лицарів, живе щире прагнення до Росії, щира віра в російського царя» [5, с. 81–82].

Характеризуючи всі ці явища, Аксаков висловлює дивування: «Здавалося б, що недавній урок, наданий нам історією і польським заколотом має бути свіжим у пам'яті нашої адміністрації» [8, с. 76]. Але, незважаючи на очевидність і схожість характеристик, влада, як вважає публіцист, не робить для себе ніяких практичних висновків та зіставлень. Аксаков позиціює себе як супротивник політиці уряду, виступає проти того, аби російська влада «на російські гроші утримувала розсадник німецької культури, німецької освіти і навіть німецьких національних настроїв» [10, с. 46]. Він впевнений, що така політика є образою всьому російському суспільству, і той, хто «благоволить перед балтійською і польською громадянськістю (гражданственностью), той всупереч уявленням, не є лібералом», а чинить вороже стосовно свого власного народу [15, с. 66].

І дійсно, Аксаков був упевнений, що ставлення до корінної російської народності визначається ставленням до іногородців: «Чим менше віри в свою народність та її право, чим меншою пошаною користується вона у себе вдома від своєї державної влади, чим повільнішим є її внутрішній розвиток і взагалі діяльність внутрішнього органічного життя, тим успішнішою є діяльність паразитів або чужеяді, тим сильнішою є перевага іноземців, тим зручніше та легше розвивають-

ся, ...племінний іноетнічний патріотизм і сепаратистські прагнення на околицях» [16, с. 68].

Критикуючи уряд, Аксаков не втрачав надії на те, що правота його закликів одного дня стане зрозумілою для суспільства. Очікувані публіцистом зміни стали реальністю за часів Олександра III, який, відчувачи духовну близькість з Аксаковим і слов'янофілами, був переконаний у винятковості «російської ідеї», особливому шляху розвитку держави [23, с. 107]. Оцінка його політики знайшла віддзеркалення в пізніх публікаціях Аксакова за 1882 р. Сприймаючи схвально ревізію Манасеїна, спрямовану владою до Остзейського краю, і згадуючи про свої наполегливі спроби бути почутим, публіцист писав: «Ті часи, дай Бог, можна вважати неповоротно минувшими» [17, с. 139]. В іншій своїй публікації (за 1885 р.) пише: «Гепер російський уряд вже не ковзає по пологому схилу. Сім'я, кинуте Самаріним, не пропало даремно» [6, с. 160]. Особливо за часів правління Олександра III слов'янофільські ідеї проникають як у реакційну публіцистику, так і у свідомість цілих суспільних верств [25, с. 543].

Зі щирою радістю вітаючи сенаторську ревізію Курляндської та Ліфляндської губерній, сподіваючись на те, що цей «великий акт нового царювання» послужить «новою ерою для цієї частини нашої вітчизни, зорею її заспокоєння і відродження в тісному ... з усією Росією союзі», Аксаков пояснює «велич» та важливість цього заходу тим, що навіть у 1880-х рр. Прибалтійська околиця все ще залишалась «аномалією не лише в Росії, але й у всій Європі» [11; 17].

У статтях Аксакова останніх років його життя лейтмотивом проходять дві ідеї, важливі щодо характеристики його політичних поглядів і особливо суті «аксаківського націоналізму». Йдеться про оцінку здійсненого та передбачення того, що необхідно ще зробити у багатонаціональній російській державі. Оцінюючи соціально-економічні реформи, Аксаков стверджує, що «варварська Росія, протягом останніх років здійснила такі реформаторські перетворення, що набагато випередила Російське Прибалтійське помор'я, а ... селянською реформою ... залишила за собою позаду і всю Західну Європу з її вищою культурою і цивілізацією» [35]. Міркуючи про завдання національної політики, Аксаков проголошує «необхідність нового ладу життя, заснованого на принципі рівноправності і взаємної угоди інтересів як різних національностей між собою, так і цих національностей із загальними інтересами держави» [17, с. 134–135].

Висновки. Як впливає з матеріалу що досліджується, проблеми становища німецького етносу Російської імперії стають найваж-

ливішою темою суспільної думки набагато раніше ніж передбачалось, ще з 1840-х рр. Разом з польським питанням, остзейське (німецьке) складає найважливішу ланку формування ідеології раннього націоналізму. Ця ідеологія визрівала у межах лояльної до влади слов'янофільської ідеї і отримала своє політичне втілення упродовж 1860–1870-х рр. за часів першої антиколоністської кампанії на етапі складання антиколоністського законодавства 1871–1874 рр. Ті дискусії, які відбувалися навколо статусу остзейських губерній, істотно впливали на латентний стан реформи ліквідації колоністського стану, її розробку, формування громадської думки, зміст та його обґрунтування. Явище колоністобобії також сформувалося не без впливу остзейської проблеми, яка, з одного боку, надавала агресивності кампанії антиколоністської пропаганди, а з іншого – змушувала владу здійснювати реформи з певною обережністю, оскільки «німецька карта» вже була присутня у дискусійному просторі російського суспільства і несла у собі певну загрозу соціальному спокою у державі.

Ідеї Ю. Ф. Самаріна та І. С. Аксакова, їх поступове формування та рефлексія у періодиці та суспільній свідомості допомагають зрозуміти механізм формування раннього націоналізму, причини його подальшого зрощення з консерватизмом. Сформульована ними оцінка становища німецького етносу в Російській імперії формувала певний, глибоко негативний образ етнічної групи, який поступово поширювався на усе німецькомовне населення держави. Той факт, що німці – піддані Російської імперії – зверталися на Захід і, як стверджували Аксаков і Самарін, «запрошували Європу до дипломатичного походу проти Росії», підсилювало страхи певної частини російського суспільства стосовно лояльності цієї етнічної групи. Ці настрої не залишились у 1860–1870-х рр., а досить переконливо пролунали у 1880-х.

Нарешті, занурення до історії розвитку «остзейської проблеми» крізь призму переконань мислителів, чия діяльність вивчалась у статті, ще раз демонструє дослідникам розуміння того, що націоналізм як ідеологічна категорія не був безособовим та однорідним явищем, а мав безліч проявів, які у різні періоди російської історії різною мірою впливали на практичну політику. Про те, що «німецька проблема» була реально існуючим явищем, а не штучно розробленою теорією, як інколи стверджує етнічна історіографія, свідчить той факт, що це питання порушували на шпальтах своїх видань представники різних, інколи протилежних за переконаннями течій: слов'янофіли Самарін і Аксаков, західник Катков. Їх традиційно антагоністичні по-

зиції об'єднувались навколо проблеми, демонстрували інтенцію до об'єднання, підтверджували, що німецька проблема була одним з приводів об'єднання консервативних сил імперії.

Бібліографічні посилання

1. *Аксаков И. С.* В каком смысле остзейские немцы дорожат своими отжившими привилегиями (сентябрь, 1868) / *И. С. Аксаков // Аксаков И. С. Полн. собр. соч.* – М. : Тип. М. Г. Волчанинова, 1887. – Т. 6. Прибалтийский вопрос. Внутренние дела России. – С. 102–109.

2. *Аксаков И. С.* Два прибалтийские немцы протестовать против реформ русского правительства во имя принципа национальности (сентябрь 1867) / *И. С. Аксаков // Аксаков И. С. Полн. собр. соч.* — М. : Тип. М. Г. Волчанинова, 1887. – Т. 6. Прибалтийский вопрос. Внутренние дела России. – С. 28–34.

3. *Аксаков И. С.* В чём залог прочного развития и единства России / *И. С. Аксаков // Русский архив.* – М. : Столица, 1990. – Вып. 1. – С. 230–239.

4. *Аксаков И. С.* Два политические вероисповедания относительно Остзейского края (21.09.1868) / *И. С. Аксаков // Аксаков И. С. Полн. собр. соч.* – М. : Тип. М. Г. Волчанинова, 1887. – Т. 6. Прибалтийский вопрос. Внутренние дела России. – С. 90–97.

5. *Аксаков И. С.* Еще о драгоценных откровениях г. фон-Бокка / *И. С. Аксаков // Аксаков И. С. Полн. собр. соч.* – М. : Тип. М. Г. Волчанинова, 1887. – Т. 6. Прибалтийский вопрос. Внутренние дела России. – С. 80–83.

6. *Аксаков И. С.* Ещё раз об «Окраинах» Ю. Самарина (сентябрь 1885 г.) / *И. С. Аксаков // Аксаков И. С. Полн. собр. соч.* – М. : Тип. М. Г. Волчанинова, 1887. – Т. 6. Прибалтийский вопрос. Внутренние дела России. – С. 158–167.

7. *Аксаков И. С.* Как понимает Остзейский немец идеал России (июнь 1862) / *И. С. Аксаков // Аксаков И. С. Полн. собр. соч.* – М. : Тип. М. Г. Волчанинова, 1887. – Т. 6. Прибалтийский вопрос. Внутренние дела России. – С. 3–9.

8. *Аксаков И. С.* Немецкая вода в русском вине (сентябрь 1868) / *И. С. Аксаков // Аксаков И. С. Полн. собр. соч.* – М. : Тип. М. Г. Волчанинова, 1887. – Т. 6. Прибалтийский вопрос. Внутренние дела России. – С. 70–76.

9. *Аксаков И. С.* Не немецкий немец нам опасен, а немец, что сидит в душе всякого образованного русского (сентябрь 1865) / *И. С. Аксаков // Аксаков И. С. Полн. собр. соч.* – М. : Тип. М. Г. Волчанинова, 1887. – Т. 6. Прибалтийский вопрос. Внутренние дела России. – С. 306–312.

10. *Аксаков И. С.* Об угнетении немцев в России (октябрь 1867) / *И. С. Аксаков // Аксаков И. С. Полн. собр. соч.* – М. : Тип. М. Г. Волчанинова, 1887. – Т. 6. Прибалтийский вопрос. Внутренние дела России. – С. 41–47.

11. *Аксаков И. С.* О деле крестьян Венденского уезда / *И. С. Аксаков // Аксаков И. С. Полн. собр. соч.* – М. : Тип. М. Г. Волчанинова, 1887. – Т. 6. Прибалтийский вопрос. Внутренние дела России. – С. 55–156.

12. Аксаков И. С. О том, что желательнее бы иметь в Прибалтийской окраине русский, а не немецкий университет / И. С. Аксаков // Аксаков И. С. Полн. собр. соч. – М. : Тип. М. Г. Волчанинова, 1887. – Т. 6. Прибалтийский вопрос. Внутренние дела России. – С. 150–154.

13. Аксаков И. С. Полное собрание сочинений / И. С. Аксаков. – М. : Тип. М. Г. Волчанинова, 1887. – Т. 6. – С. 413–416.

14. Аксаков И. С. По поводу введения русского языка в присутственные места Остзейских провинций / И. С. Аксаков // Аксаков И. С. Полн. собр. соч. – М. : Тип. М. Г. Волчанинова, 1887. – Т. 6. Прибалтийский вопрос. Внутренние дела России. – С. 10–16.

15. Аксаков И. С. По поводу «Окраин» Ю. Ф. Самарина / И. С. Аксаков // Аксаков И. С. Полн. собр. соч. – М. : Тип. М. Г. Волчанинова, 1887. – Т. 6. Прибалтийский вопрос. Внутренние дела России. – С. 62–69.

16. Аксаков И. С. По поводу речи г. Скарятин, редактора «Вести» (октябрь 1868) / И. С. Аксаков // Аксаков И. С. Полн. собр. соч. – М. : Тип. М. Г. Волчанинова, 1887. – Т. 6. Прибалтийский вопрос. Внутренние дела России. – С. 125–128.

17. Аксаков И. С. По случаю сенаторской ревизии в Курляндской и Лифляндской губерниях в 1882 г. / И. С. Аксаков // Аксаков И. С. Полн. собр. соч. – М. : Тип. М. Г. Волчанинова, 1887. – Т. 6. Прибалтийский вопрос. Внутренние дела России. – С. 131–137.

18. Аксаков И. С. «St. Peterburger Zeitung» о прибалтийском вопросе (ноябрь 1867) / И. С. Аксаков // Аксаков И. С. Полн. собр. соч. – М. : Тип. М. Г. Волчанинова, 1887. – Т. 6. Прибалтийский вопрос. Внутренние дела России. – С. 35–40.

19. Самарин Ю. Ф. Окраины России. Вып. I / Ю. Ф. Самарин // Самарин Ю. Ф. Сочинения: в 8 т. – М. : Тип. А. И. Мамонтова и Ко, 1890. – Т. 8. – С. 1–177.

20. Самарин Ю. Ф. О православии в Прибалтийских губерниях / Ю. Ф. Самарин // Самарин Ю. Ф. Сочинения: в 10 т. – М. : Тип. А. И. Мамонтова и Ко, 1890. – Т. 9.

21. Алексей Второй патриарх Московский. Православие в Эстонии / Алексей Второй патриарх Московский. – М. : Седмица, 1999. – 490 с.

22. Андерсон К. А. Остзейский вопрос в творчестве Ю. Ф. Самарина / К. А. Андерсон // Сб. науч. ст. факультета политологии МГУ. – М. : Schola, 2009. – С. 72–76.

23. Барковец О. Неизвестный император Александр III: Очерки о жизни, любви и смерти / О. Барковец, А. Крылов-Толстикевич. – М. : РИПОЛ КЛАССИК, 2003. – 272 с.

24. Бахтурина Ф. Ю. Окраины Российской империи: Государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914–1917) / Ф. Ю. Бахтурина. – М. : Росспен, 2004. – 388 с.

25. Валицкий А. В. Полоні консервативної утопії / А. В. Валицкий. – К. : Основи, 1998. – С. 529.

26. Венгер Н. В. Колонизация и проблемы реформирования колонистов в российском националистическом дискурсе / Н. В. Венгер // Немцы Сибири: история и культура. – Омск : Наука, 2010. – С. 264–271.

27. Венгер Н. В. Меннонитское предпринимательство в условиях модернизации Юга России: монография / Н. В. Венгер. – Днепрпетровск : ДНУ, 2002. – 696 с.

28. Зутис Я. Я. Остзейский вопрос в XVIII веке / Я. Я. Зутис. – Рига : Тип. 2 ВАПП, 1946. – 646 с.

29. Исаков С. Г. Остзейский вопрос в русской печати 1860-х годов / С. Г. Исаков. – Тарту : Изд-во Тартус. гос. ун-та, 1961. – 186 с.

30. История Европы : в 4-х т. – М. : Наука, 1994. – Т. 4. История нового времени. – С. 456–465.

31. История Эстонской ССР : в 3-х т. – Таллин : Эсти раамат, 1966. – Т. 1. – 794 с.

32. Назарова Т. А. Юрий Фёдорович Самарин. Великие государственные деятели России. – М., 1996. – С. 322–347.

33. Тесля А. Народ, государство и общество: социально-политические воззрения И. С. Аксакова. – Режим доступа : www.hrono.info.

33.1. Труайя Анри. Александр II. – М. : Эксмо, 2005. – 288 с.

34. Цимбаев Н. И. И. С. Аксаков в общественной жизни пореформенной России / Н. И. Цимбаев. – М. : МГУ, 1978. – 264 с.

35. Шириняц А. А., Фурсова Е. Б. Прибалтийский вопрос в политической публицистике И. С. Аксакова. – Режим доступа : articles.exelion.ru/science/history/world.

36. Plett D. Saints and sinners: The Kleine Gemeinde in Imperial Russia: 1812 to 1875/ D. Plett. – Steinbach, Manitoba : Crossway publications, 1999. – 352 p.

37. Reimer G. E. Exiled by the Czar: Cornelius Jansen and the Great Mennonite Migration, 1874 / G. E. Reimer, G. R. Gaeddert. – Newton, Kansas, 1956. – 205 p.

Надійшла до редколегії 04.11.10

УДК 94 (71) – 054.62 “15/1874”

О. Є. Ходченко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

НАРОД, ЯКИЙ ШУКАВ СВІЙ ШЛЯХ

Проаналізовано історичний шлях менонітів, його особливості, причини «рухливості».

Ключові слова: *меноніти, Російська імперія, анабаптизм, еміграція, Домініон.*